

В. І. Вернадський

*Українське питання
і російська громадськість*

*Неопублікована стаття (1915 рік)
перебуває в Архіві АН СРСР
(ф. 518, оп. 1, д. 220Б).*

Публікація та примітки
ВЯЧЕСЛАВА БРЮХОВЕЦЬКОГО
Український переклад
НАТАЛЯ БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ

Вітчизна, №6, 1988.

Вперше оприлюднено в українському перекладі
(Наталя Білоцерківець) у газеті
«Молода гвардія» від 12 березня 1988 року.

Російський текст в журналі
«Дружба народів», №3, 1990, сс. 247—254.

***Сканування і розпізнавання В.К.
Сторінки файлу відповідають сторінкам
оригіналу.***

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ І РОСІЙСЬКА ГРОМАДСКІСТЬ

У березні нинішнього року наша країна відзначила 125 років з дня народження всесвітньовідомого вченого, академіка Володимира Івановича Вернадського.

Журнал «Вітчизна» у своєму березневому номері надрукував до ювілею статтю Олени Апанович «Читач — академік Вернадський».

Зважаючи на підвищену увагу наших читачів до постаті визначного вченого, друкуємо сьогодні статтю, що, як свідчить доктор філологічних наук В. С. Брюховецький, який знайшов її в рукописі в Архіві АН СРСР, була написана найімовірніше у липні—серпні 1915 року на хуторі Ковиль Гора невеликого маєтку В. І. Вернадського у Шишаках на Полтавщині. До нинішнього року стаття, цікава своїм глибоким діалектичним підходом до проблем вельми неоднозначних і складних, ще не бачила світу. Публікуємо її текст на прохання читачів.

Українське питання старе — воно ровесник з'яві українського етнографічного елемента у складі Московської держави. В різні часи питання це набувало різних форм.

Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаться безуспішними.

Національна самосвідомість українців розвинулась на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тягнень та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму.

Коли польсько-українська боротьба завершилася добровільним приєднанням Української держави до Московського царства, на основі договору 1654 р., одночасно розпочався тривалий, донині не завершений період тертя між українським населенням та російською владою, зумовленого централістськими прагненнями останньої.

У XVII та XVIII ст. російсько-українські відносини зводились до поступового поглинання й перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідувались основи місцевого культурного життя (школа, свобода книгодрукування) та зазнавали переслідувань навіть етнографічні відмінності. Послідовний розвиток нових начал управління до кінця XVIII століття встиг потроху стерти рештки адміністративної автономії на Україні, а розклад соціальних стосунків, яким супроводжувався новий життєвий устрій, послабив опозицію українців великоросійському централізмові. Як і в період польського панування, вищі прошарки українського суспільства значною своєю частиною йшли назустріч об'єднавчим тенденціям уряду, а народні маси, в міру розповсюдження на Україні нової соціально-економічної структури, перетворювались на живий інвентар державного господарства, втрачаючи роль активної сили в національно-культурному житті краю.

Процес розпаду політичної єдності на Україні проходив не без протестів з боку свідомих елементів українського населення і не без надзвичайних заходів з боку держави, що ними прискорювалося встановлення нового ладу на руїнах старого. Були спалахи місцевих бунтів, спроби перших гетьманів врятувати політичну самостійність краю з допомогою інших держав, були відкриті військові повстання, придушення яких вело за собою жорстокі репресії з боку центрального уряду. Разом з тим останній вдавався до різноманітних способів знищення воєнної сили України аж до спеціальних каральних експедицій (зруйнування Січі) та виселення.

З ослабленням національного життя України протест проти російського централізму набув інших форм, але не припинявся до кінця XVIII ст. Одна за одною

у Петербурзі з'являлися депутації, що клопоталися про збереження й відновлення народних прав. Скликання Катериною депутатів для обговорення питань державного характеру викликало на Україні рух протестів проти знеособлення українського люду та позбавлення його політичних прав. Найпалкіші українські політики навіть і в цей період вважали себе вправі скаржитися на дії російського уряду іноземним володарям. У літературних творах цього часу не змовкає туга за втраченими правами й національними вольностями.

У XIX ст. Україна як політичний організм із самостійним внутрішнім життям перестала існувати, будучи остаточно, за висловом Петра Великого, «прибраною до рук» Росією. Всі сліди автономного ладу зникли, всі особливості місцевого укладу, що відповідали народному характерові й становили кращий набуток національної культури — такі як організація народної освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя — поступилися місцем загальноросійському порядку, який тримався на трьох китах: централізмові, абсолютизмові, бюрократизмові. Боротьба за політичні інтереси старої України закінчилась за відсутністю об'єкта цієї боротьби.

Проте національне життя на Україні не зникло: воно в цей час почало відроджуватись у нових формах, відповідно до нових умов. Завдяки зверненню українських письменників до живої народної мови отримала значний розвиток і зробилась могутнім фактором національного українського руху оновлена література, близька широким масам українського населення.

Відродження західнослов'янських народностей, що збіглося з цим періодом, дало нову основу й широке наукове та культурне обґрунтування українському національному рухові як одному зі складових елементів прагнення людства залучити народні маси до здобутків культури й утвердити торжество демократичних ідей.

Перші ідеологи цієї стадії українського руху спирались на ідею рівноправності української народності з іншими слов'янськими народами і ставили своїм ідеалом відновлення національно-політичної самостійності України в складі Росії на засадах федеративного ладу та широкого демократичного устрою в місцевому врядуванні. При подальшому розвитку руху українське суспільство відстоювало, головним чином, свої права на вільне культивування народної мови в галузі школи й літератури, відносячи національно-політичну автономію краю до постулатів більш віддаленого порядку.

Відродження українського руху в нових формах відразу ж спричинило суворі репресії уряду й поклато початок новому періодові боротьби офіційної Росії з українською народністю — цього разу уже, головним чином, з національно-культурною стороною її життя як реальним обґрунтуванням національної самосвідомості української інтелігенції. В офіційній термінології український рух цього періоду отримав назву «українського сепаратизму».

Заходи уряду проти українського руху, крім особистого переслідування українських діячів, проявились у винятковому цензурному режимі, який обмежував вживання української мови в друкованій найвужчими рамками, — в утисках української драматургії та сцени, в гонінні української мови у школі, в загальному ворожому ставленні до будь-яких доказів української національної самосвідомості чи навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

У часткових проявах боротьби з «українським сепаратизмом» адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найбезневинніших і найприродніших проявів української стихії — таких як співання народних пісень, виступи кобзарів тощо.

Як у цих випадках урядова політика не рахувалася з інтересами освіти й культури, видно з того, що з найбільшим озлобленням українська національна ідея переслідувалася в церковно-релігійній та шкільній літературі. Саме там, де українська інтелігенція вбачала найліпше знаряддя освіти і найпряміший шлях до морального й культурного піднесення народних мас, уряд бачив лише загрозу єдності російського народу й міцності держави.

Період інтенсивної боротьби з українським рухом тривав, з деякими хитаннями й перервами, понад 50 років, з 1847 по 1905 рр. Найгостріші моменти: 1847 (Кирило-Мефодіївське братство), 1863 (заборона релігійної літератури)¹, 1876 (заборона всіх видів літератури, крім белетристики)², 1881 (підтвердження цього режиму)³. Моти-

¹ У 1863 році був поширений так званий Валуєвський циркуляр, за яким заборонялося друкувати українською мовою будь-які книжки, крім творів художньої літератури.

² Емський акт, затверджений 1876 року імператором Олександром II, доповнював Валуєвський циркуляр. Ним заборонявся ввіз до Росії українських книжок з-за кордону, також не дозволялися театральні вистави українською мовою і друкування текстів українських пісень до нот. Белетристичні твори підлягали найсуворішій цензурі.

³ У 1881 році було прийнято закон, який підтверджував основні репресивні заходи щодо української мови. Єдине «послаблення» — дозвіл друкувати словники і тексти до нот.

вувалася ця боротьба твердженнями про етнографічну, культурну і мовну спільність окремих гілок російського народу, про рівномірну участь цих гілок у творенні російської літературної мови, загальнодержавна роль якої мовби виключає потребу в паралельному розвитку інших мов та літератур руського кореня; водночас вказувалося на державну небезпеку українського «політичного сепаратизму» та переважання в українському русі антидержавних соціальних тенденцій; нарешті, висловлювалися підозри і звинувачення в чужорідному або чужоземному походженні українського руху, який начебто навіюється й підтримується одвічними ворогами Росії, якими є поляки, німці та ін.

Урядова політика цього періоду прагнула певної мети — досягти остаточного злиття українців з панівною народністю і знищити шкідливе для останньої усвідомлення своєї національної особливості в українському населенні. За своєю суттю ця політика великоруського національного централізму була, таким чином, не менш сепаратистською, аніж підозрюваний у сепаратизмі український рух; тільки офіційний сепаратизм був великоруським і схилився до перетворення величезної, багатомовної і багатокультурної держави в нівельовану за великоруським зразком країну, великої Росії — у Великоросію,

Визвольний рух за короткий проміжок 1905 — 1907 рр. приніс українцям свободу від спеціальної цензури, розширення рамок літературної праці, спроби організованої громадської діяльності в галузі народної освіти. Панівні кола у поворотний момент російської історії (кінець 1904 і початок 1905) пішли назустріч і українській народності в її найбільш настійних потребах, наслідком чого стало порушення питання про зняття з української писемності цензури обмежень та дозвіл на видання українського перекладу чотириєвангелія. Українська національна самосвідомість заявила про себе у цей період національним представництвом у першій та другій Державних думах, від якого надходили вагомі і обґрунтовані заяви про потреби українського населення в галузі народної школи, що чекали свого розв'язання, про націоналізацію середньої та вищої освіти, а також про місцеві урядові та церковні установи, нарешті, про реформи місцевого врядування, економічних та соціальних відносин. Ці голоси, проте, вже не були почуті і разом з кризою народного представництва замовкли. Настав новий період гонінь українського руху.

Період цей збігся з посиленням націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які й зіперся у своїй внутрішній політиці Столипін. Боротьба з прагненнями іногородців до національного самовизначення стала одним із гасел столипінського правління — і до числа цих іногородців недвозначно й свідомо зараховуються українці. Сенатський указ про заборону польської «Oświaty»⁴ як організації, що сприяє культурному відокремленню поляків від Росії, став відправним пунктом для дій адміністрації щодо українських «Просвіт» та інших громадських організацій. У ряді циркулярів по відомству м[іністерства] в[нутрішніх] с[прав] Столипін оголошує війну з українством державним завданням, що лежить на Росії з XVII ст. Нарешті як кодекс офіційних поглядів, на український рух з'являється дослідження Щоголева⁵.

Моментом, що ускладнював українське питання, був розвиток українського руху за межами Росії — в Галичині. Там рух почався в середині XIX ст. і мав, як і в Росії, виключно культурно-національний характер з тенденцією до вдосконалення форм внутрішнього управління своєю країною. Ширші рамки політичного життя сприяли успіхові української культури в Галичині. Літературні та громадські сили російської України в часи посиленних репресій впливали в Галичину і також брали участь у місцевій культурній роботі. Внаслідок цього українці засвоїли погляд на Галичину як на П'ємонт українського національного відродження, тоді як російські офіційні сфери звикли дивитися на неї як на вогнище українського сепаратизму, що підтримується чужорідними впливами. Реакційні москвофільські течії в Галичині зробились опорою такого погляду⁶.

⁴ «Oświata», «Просвіта» — польська та українська громадські організації, створені в XIX столітті для поширення грамотності серед народних мас.

⁵ Йдеться про книжку київського історика шовіністичного напрямку С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». (К., 1912).

⁶ Йдеться про «москвофілів», суспільно-політичну течію в Галичині, на Буковині і Закарпатській Україні у другій половині XIX — початку XX століття, яка в своїй діяльності керувалася уявленнями про «єдину і неділиму» російську народність і тісно співробітничала з реакційними колами російських шовіністів. В. І. Ленін гостро викрив антинародну платформу «москвофілів» у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?». На заяву Мілюкова («До возз'єднання Східної Галичини давно вже прагнула одна з російських політичних партій, яка знаходила собі підтримку в одній з політичних партій Галичини, так званих «москвофілах») В. І. Ленін у червні 1915 року, тобто майже в той самий час, як писалася ця праця

Ставлення широких кіл російської громадськості до українського руху пройшло значну еволюцію. Спокійно-байдуже напочатку з деякою цікавістю до літератури, що народжувалася, та ідейним співчуттям до національного відродження українців з боку окремих представників слов'янофільської думки, в подальшому воно диференціювалось. Націоналістичні течії ставились до українства підозріло-вороже, примикаючи до офіційної політики: культурне значення руху зневажалось, соціальний бік викликав побоювання, національний — заперечувався. Прогресивні кола відсторонено співчували, але на практиці тримались пасивно, не вникаючи у позитивні сторони руху і не спиняючись на принциповій недопустимості утисків у сфері культури. Широкий розвиток української художньої літератури, успіхи української науки в Галичині, культурне й економічне піднесення українського населення в цьому краї як наочний доказ плідності національного начала в народній освіті — все це пройшло повз увагу російських громадських кіл. На цьому тлі громадської байдужості лиш іноді вирізнялись випадки глибокого розуміння справ й активно співчутливого ставлення, яке мотивувалось широко тлумаченими інтересами національної єдності і цілісності Росії. Виявом такого позитивного ставлення до українського питання стала записка Академії наук 1905 р. про скасування утисків малоруського друкованого слова, що мала величезне значення як противага тому відчуженню між українською інтелігенцією та російською громадськістю, яке встигло вже виникнути⁷.

В останнє десятиліття, з посиленням у суспільстві націоналістичних настроїв, з'ясувалося негативне ставлення до українського руху навіть серед певної частини прогресивних елементів громадськості, в очах яких основна небезпека руху полягала саме в його культурній ролі, що нібито загрожує Росії національним та культурним розколом. Ці елементи свідомо підтримують протиукраїнську політику уряду, їх не шокують адміністративні методи оцінки і розв'язання питань педагогіки, філології, культури. З цього середовища незабаром постають провісники великоруського імперіалізму, що визнають право творити культуру лише за великими націями і на цій підставі прирікають культуру 30-мільйонного українського народу на розчинення у великоруському морі.

Ворожість офіційної і націоналістичної Росії до українського руху викликала до себе інтерес і увагу в ідеологів та керівників войовничого германізму, якому вона вдалася сприятливим чинником на випадок можливої боротьби проти Росії.

Ця увага німецьких політиків до українського питання не лише не змусила російський уряд і громадськість змінити своє ставлення до нього і вирішити його згідно з принципами загальнолюдської справедливості, настійними потребами української народності й державною користю, але остаточно озлобила ворожі українству елементи, об'єднавши їх у ненависті до нового «мазепинства».

Війна 1914 року до певної міри стала наслідком такого краю настроїв, бо стосунки між Росією і Австрією визначалися здебільшого слов'янофільсько-націоналістичною ідеологією, в якій одне з провідних місць належало ворожому ставленню до зростання української культури в Галичині та прагненню до «возз'єднання під'яремної Русі» з Росією на засадах етнографічної єдності.

Успіхи Росії на австрійському фронті в перші місяці війни дали можливість уряду при сприянні націоналістів розпочати знищення ненависного «вогнища мазепинства». Здійснювався цей план з чисто німецькою послідовністю й жорстокістю — шляхом повного зруйнування української громади й культури в Галичині та насильного вигнання з неї місцевих інтелігентних сил.

Період невдач, що покликав за собою відступ зі Львова, витверезив націоналістів, котрі надто захопилися, і змусив уряд пом'якшити свою нетерпимість до української національності в окупованих частинах Галичини. Проте загальне ставлення до українського руху не змінилося, про що свідчить тяжке становище висланих галичан і тривалі цензурні утиски української преси та літератури в Росії, які останнім часом,

В. І. Вернадського, відповідав: «Ця «партія» — царизм, Пуришкевичі і т. д. — інтригувала давно і в Галичині, і у Вірменії та ін., не шкодуючи мільйонів на підкупи «москвофілів», не спиняючись ні перед яким злочином заради високої мети «возз'єднання» (ПЗТ, т. 26, с. 258).⁷ Наприкінці 1904 року царський уряд під тиском революційних подій був змушений піти на певні поступки в обмеженнях щодо української мови. При Академії наук була створена спеціальна комісія для розгляду цього питання у складі академіків О. Шахматова, Ф. Корша, А. Фамінцина, П. Фортунятова, В. Заленського, О. Лаппо-Данилевського і С. Ольденбурга. Комісія 18 лютого 1905 року подала на розгляд загальних зборів Академії наук записку «Про скасування обмежень малоруського друкованого слова», яка була затверджена. Автори записки (в основному академіки О. Шахматов і Ф. Корш) довели неспроможність шовіністичних поглядів на українську мову і вказали на неприпустимість будь-яких перешкод в її вільному розвитку в інтересах загальнолюдських».

здається, мають тенденцію відновити для українського слова дію доконституційного режиму.

Водночас, в силу обставин, «звільнення під'яремної Русі» набуває дедалі самобутніших форм. У договорах союзних держав з Румунією важливе місце посідає передача їй Буковини, а в переговорах з поляками стосовно державного устрою майбутньої Польщі згадується передбачувана вже тепер заміна російського управління польським на «завойованих частинах польської території», заувага ця, очевидно, стосується окупованої російськими військами частини східної Галичини, що, як відомо, становить не польську, а одвічно українську територію. «Звільнення», таким чином, звелось спершу до зруйнування української культури в ім'я російської єдності, а згодом — до принесення українського населення Буковини й Галичини в жертву румунізації та полонізації.

Нового в цьому для української народності, втім, мало. І в минулому держава жертвувала її інтересами на користь сильніших чи потрібніших у цю мить сусідів — найчастіше на користь поляків, незважаючи на одвічну російсько-польську ворожнечу. В XVII столітті Андрусівський договір розділив українську територію між Росією та Польщею. В XVIII столітті Катерина допомогла полякам придушити повстання українського селянства проти польської влади, в той час як повстанці вважали, що вони діють в інтересах Росії⁸. У XIX ст. уряд стає на бік польських аграріїв проти українського демократизму, а сліпа боротьба з унією сприяє полонізації Холмщини. В XX ст. проведене російськими руками знекровлення Східної Галичини відновило в ній попередній вплив польської культури, трохи підірваний перед тим розвитком культури української. В таких випадках інтереси російської справи, російської ідеї, російської спільності керівниками російської політики до уваги не брались.

На думку української громади, російські прогресисти пасивним ставленням до українського питання роблять величезну історичну й політичну помилку. Вони зміцнюють тим самим позиції уряду й націоналістів, замість того щоб своєю критикою, заснованою на тих же засадах, якими послуговується офіційна теорія, викривати її шкідливість і небезпечність. Голос української інтелігенції при глибоко вкорінених упередженнях проти українського руху не може бути переконливим для уряду й широких, мало обізнаних з суттю справи громадських кіл. Тоді як авторитети російської науки й визнані представники російської громадськості своїм впливом могли б якщо не остаточно зняти українське питання, то все ж зрушити його з мертвої точки і наблизити розв'язання цього вікового, важкого державного непорозуміння.

Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в трактуванні його як шкідливого і до того ж привнесеного явища в державному й національному організмі. За таких поглядів органічний, природний по суті рух, що має рівні права на існування з усіма аналогічними рухами, відсувається в ряди безправних, а отже, ворожих даному державному ладові явищ, які легко піддаються відтінкам чужих тяжінь і впливів. При відмові від традиційної політики найширший розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних намаганнях українців реформувати внутрішній устрій. Продовження ж протиукраїнської політики зберігає в державному організмі виразку безправності і сваволі, що паралізує всякий успіх прогресивних начал не меншою мірою, ніж збереження горезвісної межі осідлості.

Страх перед племінним і культурним «розколом» з оглядом на абстрактну й проблематичну небезпеку вкорінює небезпеку реальну — примирення з насиллям і сваволею. Українці в цьому роздвоєнні культури бачать, навпаки, розквіт закладених у руському племені даних і бояться нинішнього фактичного розколу в російському суспільстві, зумовленого діаметральною протилежністю точок зору прибічників та противників української ідеї. Антагоністи українства не бажають допустити свободи українського руху з побоювання політичного й культурного збитку для Росії — українці бачать збиток саме у відсутності цієї свободи і в можливості сумнівів та вагань з такого ясного і простого питання. Навіть кращі з тих, хто сумнівається, не впевнені, що варто дозволяти український рух, тоді як українці вважають злочином проти загальнолюдського права протидію освітній та культурній роботі у хоч би яких живих національних формах. Звідси розростається прірва взаємної недовіри, що переходить у ворожнечу.

Українська інтелігенція чекає від Росії повного визнання за українською народністю прав на національно-культурне самовизначення, тобто прав на вільну національну працю в галузі школи, науки, літератури, громадського життя; українці вважають, що в інтересах не, лише місцевої української, а й загальноросійської

⁸ Коліївщина — повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти шляхти, яке було жорстоко придушене польськими магнатами за допомогою царської армії.

культури не ставити перешкод їхнім прагненням до українізації місцевого громадського та церковно-релігійного життя, а також місцевого самоврядування. В цілому українці вважають, що свобода української культури зумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як руських Росія може, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям як українців.

Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, яка не відмовляється від засад правового устрою, неминуче, і будь-які відтягування та відкладання цього вирішення тільки поглиблюють внутрішній розлад у державі, суспільстві й народів.

Питання стоїть про охорону інтересів істинної культури, до того ж здатної проникнути у народні маси значно глибше і ширше, аніж та загальноруська культура, іменем якої оперують вороги українського народу.

Питання стоїть про відмову від таких прийомів державного гніту в національних стосунках, які тепер так часто ставляться на карб германізові.

Питання стоїть про збереження за Росією культурного й політичного впливу на український рух, бо за нинішньої політики завжди підтримуватимуться умови, що сприяють тяжінню до зовнішніх центрів, як у поляків було — до Кракова, у литовців — до Кенігсберга, в українців — до Львова та Чернівців.

Питання стоїть, нарешті, про збереження й розвиток руського племені з його споконвічних коренів, про посилення його опору чужорідним впливам, про усунення умов, які послаблюють і розкладають українську народність та штучно відхиляють її інтерес в бік неросійських тяжінь.

Представники тих кіл російської громадськості, які співчутливо ставляться до українського руху, повинні взяти це питання до своїх рук. Необхідно визнати, що ні переслідування з боку уряду, ні відсутність громадської підтримки не спинять праці, яку несе в собі в інтересах свого народу українська інтелігенція. Але громадська байдужість перед фактом національної безправності може поселити в українцях переконання у цілковитій безнадійності нормального еволюційного шляху для досягнення умов, що сприяли б їхній національній справі. А звідси, як природний наслідок, можуть розвиватися, з одного боку, настрої поразки, а з іншого — тенденції до ухиляння від загальнодержавної роботи і до зосередження всіх сил на інтересах своєї народності, яке обіцяє в кожному разі більше практичних успіхів. Переконливим прикладом у цьому відношенні є поляки та їхня тактика цілковитої байдужості до питань повсякденного російського життя, оскільки вони не пов'язані з суто польськими інтересами.

Одним із засобів, за допомогою яких можна було б змінити у благодільному розумінні ставлення російського суспільства до українського питання, можуть стати публічні виступи на зразок видання групою вчених брошур з чехословацького та південнослов'янського національних питань. Можливі й інші форми впливу на малообізнані та упереджені щодо українського руху кола громадськості і впливові сфери.

У галузі публіцистики програма практичних заходів на перші часи могла б бути такою:

а) встановлення правильного погляду на український рух у спеціальних виданнях від імені групи російських вчених та громадських діячів;

б) зокрема, сприяння якнайшвидшому вирішенню шкільного питання шляхом висвітлення ролі рідної мови в народній школі та заходів до звільнення української мови від обмежень, які лежать на ній у цьому відношенні;

в) сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі та відповідних предметів у середній;

г) сприяння скасуванню будь-яких обмежень у галузі літератури, преси та культурної роботи, встановлених для українців;

д) можливо, не було б також недоречним піднести голос, у загальноросійських та українських інтересах, проти можливої передачі українського населення Буковини й Галичини під владу Румунії й Польщі.

Це питання прилягає до більш загального питання — про долю української культури в Галичині й Буковині, повне розв'язання якого тепер, звичайно, передчасне, але принципове висвітлення бажане, а певні критичні кроки, як напр., реабілітація евакуйованих із галиції українців, — і безумовно необхідні.